

УДК [811.161.2+811.162.1]’27’367.626-115:37.016

СПОСОБИ АПЕЛЯЦІЇ В ЕТИКЕТІ УКРАЇНСЬКОЇ І ПОЛЬСЬКОЇ МОВ

Інна Стрілець

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Розглянуто способи апеляції в українській і польській мовах у діахронії і синхронії. Порівняльна характеристика займенників на позначення адресата показує спільні та відмінні риси в системі апеляції двох мов, що стане в нагоді учасникам міжкультурного комунікативного спілкування та під час вивчення однієї з мов як іноземної.

Ключові слова: етикет, способи апеляції, категорія особи, займенники (ти, ви, пан, пані), адресат, мовець.

Методика викладання іноземної мови обов’язково передбачає вивчення етикету [33], оскільки незнання у цій галузі можуть спричинити міжкультурний шок. Етикет завжди реалізовується у спілкуванні, але будь-яке спілкування не є етикетом. З того факту, що етикетна ситуація завжди комунікативна, випливає її принципова діалогічність. Етикет – завжди діалог, навіть тоді, якщо учасники спілкування розділені простором і часом.

Початку спілкування завжди передують стадії орієнтації, коли кожний партнер вибирає свою тактику поведінки. Для того, щоб здійснити такий вибір, необхідно врахувати низку параметрів комунікативної ситуації, і, насамперед, співвіднести свій статус зі статусом партнера. Як диференційні, при оцінці комунікативних статусів, виступають такі ознаки як стать, вік, суспільне становище, національна і конфесійна приналежність, родинні зв’язки або їх відсутність, ступінь знайомства та деякі інші. У кожному конкретному випадку одні ознаки актуалізуються, а інші нейтралізуються.

Врешті всі актуальні для етикету протиставлення можуть бути представлені у вигляді опозиції вищій-нижчій або старшій-молодшій (у соціальному значенні), адже для етикету важливий сам факт нерівності. Етикет, насамперед, покликає забезпечити спілкування нерівних партнерів. З цього погляду він служить своєрідним „механізмом збалансування” спілкування.

Говорячи про мовленнєвий етикет, варто зазначити, що його „центральною одиницею” є звертання [18: 9]. Звідси випливає його безпосередній зв’язок з проблемами культури мови, зокрема, з таким важливим поняттям як увічливість і, відповідно, з „досить представницьким класом непрямих мовленнєвих актів” [7: 345].

Стосовно структури, ключова роль у звертанні належить особовим займенникам, які є „відокремленим і досить своєрідним класом слів” [8: 140], „засобом індивідуалізації” [4: 24] і „найбільш різноплановою за семантикою, граматичними ознаками і синтаксичними функціями частиною мови” [15: 154], що ускладнює їх дослідження, особливо у компаративному плані.

Структура звертання будь-якої мови не може з плином часу залишатися незмінною.

Якщо ж додати до займенників ще іменні звертання, які іноді поділяються на

так звані індекси (вікові, професійні, титульні і т. д.) і регулятиви, вибір яких загалом довільний (напр., пан, добродій, товариш), загальна картина стає ще більш різноплановою і схильною до частих змін.

Водночас, структуру індоєвропейського особового займенника, принаймні з морфологічного погляду, можна вважати монолітною. Виняток становлять лише форми 3-ої особи, що були, як відомо, пізнішим утворенням.

У цій статті, враховуючи вищезазначене, ми намагатимемось показати особливості використання особових займенників у реалізації комунікативного акту українцями і поляками, виявити спільне та відмінне у способах апеляції двох народів у синхронії та діахронії.

Займенники на позначення особи, які є складниками способів апеляції, є також одними із основних способів вираження ввічливості. Категорія числа у займенниках виражає повагу, категорія особи виражає послідовне збільшення дистанції (займенник 3-ої особи, який використовують стосовно адресанта і / або адресата, виражає більший ступінь поваги, ніж займенник 1-ої чи 2-ої особи). До глобальних правил мовленнєвої поведінки і спілкування загалом, за твердженням Н. Формановської, належить „адекватне комплексу ситуативних і соціально-узуальних умов використання ти- / Ви-форм як дейктичних вказівників адресата” [20: 235].

Ви-форма, або услід за М. Скабом, спосіб апеляції другої особи множини, запозичений українською мовою, рівно як і польською, із західноєвропейських у XVII – XVIII століттях. Появу вказівки на одну особу у формі множини пов’язують з різними гіпотезами, основна з яких зводиться до того, що у часи розпаду Римської імперії, коли два імператори займали престоли в Римі і Константинополі, при звертанні до одного із них, щоб не обійти і не образити іншого, уживали форму множини. З цим пов’язують і одне із використань множинного *ми*, яке походить від одного адресанта, так зване *ми*-імператорське [див. 20: 236]. В українському мовознавстві вперше на це звернув увагу О. Потебня (1888), пояснивши появу величального „ви”. Поряд з ним аналогічно це явище тротрактував у XIX столітті германіст Я. Грім [30: 16]. Зокрема, у праці О. Миронюк знаходимо таке пояснення появи величального „ви” на теренах України: „На думку О. Потебні, величальне „ми” прийшло в Східну Європу від візантійських імператорів через Німеччину і Західну Русь, тобто через землі України і Білорусі. Словоформа „ми” можновладних осіб уперше зареєстрована у документах римської держави в III-IV столітті. Історично це було зумовлене тим, що Римську імперію, яка мала тоді два центри (центр Східної розміщувався в Константинополі, а Західної – у Римі), очолювали два правителі. Видаючи декрети, ці можновладці, природно, вживали займенник 1-ої особи множини „ми”. Пізніше, коли встановилось одновладдя, необхідність перетворилася на звичай. Прийнято вважати, що звідси походить і звертання на „Ви”. Латинське *vos* „ви” було спершу звертанням фактично для двох імператорів” [11: 57]. Заглиблюючись в історію *pluralis majestatis*, починаючи з Моммзена, прийнято вважати, що *pluralis majestatis* (множина возвеличення) із самого початку мала реальне, а не переносне значення. Це чітко ілюструє наведений вище приклад із двома правителями Римської імперії. Подібним чином пояснювали *pluralis majestatis* і в посланнях римських єпископів (відзначене з кінця I століття), оскільки вони виступали не тільки від свого імені, але і від імені духовної спільноти, якою вони керували. Однак інші дослідники вказують на подібне використання, яке належить до істотно ранішої епохи, що не можна пояснювати таким чином (див.: Schmid, 1923,

ствб. 479). Наявність *pluralis majestatis* в мовах, ніяк не пов'язаних з європейською традицією (наприклад, у нганасанській), зауважує російський мовознавець Б. Успенський, змушує пояснювати це явище типологічно, а не історично. Зокрема, наголошує науковець, „варте уваги те, що в грецьких текстах *pluralis majestatis* спостерігають спочатку у висловлюваннях східних царів (так висловлювався, наприклад, Ксеркс у Фулідіда або Кір у Ксенофонта), а потім у македонських царів і діадохів; ця форма є звичайною у селевкідів; не виключено, що таким чином вона пояснюється тут східним впливом [17: 79–80].

Споконвічним при звертанні до однієї особи є спосіб апеляції „тикання”. У сучасному використанні займенник адресата *ти* має велику кількість функцій. Ю. Апресян відзначає використання *ти* поза діалогом, тобто в ситуаціях уявного адресата, який не здатний вступити у спілкування і дати відповідь. Наприклад, у риторичних звертаннях, до Бога, померлого, подумки при спілкуванні з людиною, якій погрожують або зізнаються в коханні.

Українська дослідниця О. Миронюк виділяє *ти* у спілкуванні між рідними, між батьками і дітьми (у різні періоди), між добре знайомими людьми [11: 44–49] (хоча здебільшого акцентує увагу на історичних етапах функціонування способів апеляції). Польський науковець Д. Питель-Пандей робить детальний опис використання способів апеляції, залучивши відомості із досліджень німецьких мовознавців Г. Авгста і В. Беха, зокрема у такій класифікації:

1.ти – як вираження інтимності з адресатом, яке використовують у спілкуванні з друзями, коханими, між подружжям і близькою родиною;

2.ти – як вираження солідарності, підтвердження приналежності до групи;

3.ти – як вираження відсутності шани, а також злоби, агресії.

Близький погляд представляють німецькі мовознавці Х. Глюк і К. Кох, додаючи, що 1. *ти* – громадянське, як основа елітарних і прогресувальних намірів, найчастіше трапляється серед молодих людей, робітників, сільського населення і представників лівих партій; і 2. *ти* – традиційне, як ритуал переходу до ввічливості серед дорослих [30: 95].

Н. Формановська подає чи не найбільш актуальну на сьогодні класифікацію способу апеляції другої особи однини. Спрощену схему „тикання” у спілкуванні застосовують:

- стосовно добре знайомого адресата;

- у неофіційній обстановці спілкування;

- при дружньому, інтимному, фамільярному відношенні;

- до рівного і молодшого (за віком, становищем) [20: 244].

Починаючи з другої половини ХХ століття, апелятивність прономінальної підсистеми доповнюється відомостями з інших галузей знань: окрім прагмалінгвістики, ще й знаннями із соціолінгвістики і психолінгвістики, які виникають на „межі” з мовознавством і дозволяють краще зрозуміти і описати природу „тикання,, і „викання” [9: 143]. Найактивнішими у цьому напрямку стають американські вчені, зокрема, А. Гілман і Р. Браун, які працюють над фундаментальною працею „Займенники влади і солідарності” розрізняють у системі адресації таку частину, в якій домінує семантика влади, і ту, в якій переважає семантика солідарності. Автори вивчають перш за все, займенникові звертання, не титулярні (фактично – способи апеляції), і то, винятково в трьох західноєвропейських мовах: французькій, німецькій та італійській, але схема поділу, запропонована ними, визначає універсальний горизонт опису адресативних систем.

За твердженням авторів названої праці, семантика влади творить систему, в якій особі, що стоїть вище на суспільній драбині, служить ввічливий займенник (А. Гілман і Р. Браун позначають його через V, скороченням від латинського vos), а особі з нижчим суспільним статусом служить безпосередньо займенник (Т, лат. tu). Семантика солідарності творить систему, у якій використовують формальні займенники – V, якщо мовці не знаходять достатньо сильного впливового чинника, в інших випадках це стосується Т. За М. Лазінським, чинником солідарності може бути родинна спільнота, професійна, спільнота за віком чи переконаннями [26: 23].

Поділ займенників другої особи на дистанційне V (формальний займенник множини) чи безпосереднє Т не є ні одвічним, ані психологічно-необхідним людині. Прикладом цього може служити звертання до Бога, яке не виокремлюється формою V.

До володарів і можновладців стародавнього світу, як описує Р. Сіболд, зверталися єврейською, грецькою і латинською завжди на „*ти*” аж до того моменту, з якого вони самі почали вживати *пошанну множину*, говорячи і пишучи про себе [30: 33].

Від середньовіччя аж до XIX століття в європейських суспільних класах семантика влади домінує в контактах між вищим класом і нижчим, у рамках вищого класу має місце семантика солідарності.

Традиційно вважають, що займенники – це закритий і незмінний клас мовних одиниць. Н. Шведова відзначала, що „система займенників замкнута для інтервенції будь-яких новацій: вона стабільна і самодостатня через саме своє застосування, яке полягає, по-перше, в тому, що визначає основні, вихідні поняття, представлені в мові як деякі центральні сенси, і, по-друге, в тому, аби, розчленовувавши і уточнивши ці сенси, відобразити засобами мови основні рівні пізнання і саму структуру пізнання” [21: 12]. Але насправді займенникові системи не залишаються незмінними: з’являються нові форми і зникають старі, змінюються правила вживання займенникових форм, граматичний статус і прагматичні функції окремих займенників.

Дослідник гонорифікативних форм східних мов, а також польської, Р. Гуца, зокрема у своїй мові конкретизував тези про відкритість і закритість займенникової системи.

Проте і не всі польські науковці підтримують думку свого колеги, що займенники – це відкритий клас і ставлять під сумнів приналежність виразів *pan*, *pani*, *państwo* до займенників, окреслюючи їх як займенники в лапках або як квазі-займенники. Зокрема, такої думки дотримується К. Бухенау (K. Buchenau), автор контрастивної праці, присвяченої формам звертання, які виражають дистанцію в російській, польській і німецькій мовах [26]. Описуючи польську систему звертання, К. Пісаркова пише у своїй статті „*Jak się tytułujemy i zwracamy do drugich*” про вирази *pan*, *pani*, *państwo* як про займенники в лапках [29].

Переконливими видаються доведення М. Лазінського, який зауважує, що „з погляду мовної функції можна було б визнати одиниці *pan* / *pani* навіть за незалежну морфему 2-ї особи, а не займенник, однак таке розв’язання суперечить інтуїтивному відчуттю лексичної відокремленості тих одиниць”. За З. Тополінською (Z. Topolińska), ті слова мають вигляд третьої, а значення другої особи [32].

Омонімічні одиниці *pan* і *pani* представляють в польській мові два основних підкласи форм адресації: 1) іменникові форми (кличні) та 2) граматично поєднані займенникові форми.

- (1) Dzień dobry, **panie dyrektorze**. Chciałbym **pana** o coś zapytać. (пол.)
 (2) Доброго дня, **Іване Васильовичу**. Я би хотів дещо запитати у **Вас**. (укр.)

Така омонімія в польській мові є винятком на тлі інших мов, у яких кличні форми апеляції творять за допомогою стандартного титулу, який відповідає польському *pan / pani* (в українській мові ім'я + *patronimikum*), а формами граматично обумовленими служать різні особові займенники.

М. Лазінський виділяє три види записів *pan/pani*, які будуть представляти:

- 1) займенники;
- 2) назви, які означають одночасно „чоловік” і „жінка”;
- 3) повнозначні іменники „володар/володарка” [26].

На відміну від польської мови, в українській іменник *пан / пані* не виконує ролі займенника, має лише функції, описані в пункті другому і третьому.

(3) Пані Орисю, підійдіть, будь ласка, до телефону (з почутого).

Як бачимо з прикладу, іменник *пані* в українському варіанті використаний на позначення статі і шанобливого звертання, яке прирівнюють в українській мові до звертання на ім'я + *patronimikum*. Хоча досі ще не розповсюдилася форма звертання на пан/пані + прізвище/ім'я. Серед причин можна назвати такі, які були притаманні польському народові на початку 90-их років після розпаду ПНР. Пересічні громадяни на протигагу інтелігенції неохоче приймали назад звертання *pan, pani*. А стаття К. Пісаркової (К. Pisarkowa) „Jak się tytułujemy i zwracamy do drugich” викликала швидкий резонанс у середовищі робітників та військової сфері. Суспільні умови, в яких діяла особа змінилися, а вибір адресативних форм, пов'язаний з відкриттям через особу різних суспільних ролей, був пов'язаний з успіхами або невдачами в тій діяльності. Услід за А. Грибосовою (А. Grybosiowa), вважаємо, що і на сьогодні ця тематика є відкритою, а оперування адресативними формами залишається цікавою загальнокультурною, соціолінгвістичною і мовознавчою проблемою.

Необхідно відзначити, що категорія особи – це та частина граматики, на яку особливо впливають як інші мови, так і людський чинник. Нові форми ввічливості (2 - і особи множини або 3-ї особи однини/множини) часто виникають під впливом інших мов. В історії багатьох мов, зокрема англійської, шведської, французької, польської, були більш і менш вдалі спроби реформувати правила вживання особових займенників, в основному, форм 2-ї особи [23: 11–13, 115–125; 26: 41–45; 424].

Особливо активним у цьому плані серед польських мовознавців був Я. Лось (J. Łoś). На його думку, сучасний увічливий займенник *pan* є „перетворенням первинного „ти”; другий (по суті інший) спосіб мовлення через „ви” є, безсумнівно, стародавній, але завжди сфера його вживання була поза народними верствами дуже бідною” [27: 9–10].

Важко сказати, коли *yu* з'явилося в селі. Найдавніші пам'ятки польської мови, які містять діалоги, походять тільки з XVI століття. Можливо, як пише А. Брюкнер (A. Brückner), а Й. Лось (J. Łoś) його підтримував, *yu* було на селі відвічне. Проте вірогіднішим видається трактування М. Бетша (M. Betsch), що, так як і в Європі, *yu* з'явилося в Польщі у дворах і судах під безпосереднім впливом німецького *Ihr*, а потім серед міщан і селян [26: 34].

Серед шляхти форми 2-ї ос. множини були рідкісними, супроводжували їх часто титули менш розвинуті, аніж форми однини. Й. Лось (1916) Д. Стоун (G. Stone 1985) ілюструють цю тезу прикладами з „Pamiętników Paska”, в якому король звертається на *yu* до шляхтича, а сам *Pasek* – офіцер до вахмістра:

- (4) **Dajcie**, panie tamten papier, co go **macie** przy sobie [цит. за 27: 6].

Звертання у 2-ій особі множини характеризував більш виразно зв'язок вищий↔нижчий (у стосунку до князів чи аристократії). Можливо, через альтернативні конотації *wy* у Польщі не стало універсальною формою так як в Україні чи Чехії.

(5) „Ласкавий чительнику, подобает **вам** напруд то вѣ дати, для чого автор важилься подыймовати так великую и тяжкую працю”... (передмова до твору Кирила Транквіліона, відомого під назвою „Перло многоцѣ нное” 1644 р.) [13: 135].

У мові селян *wy* було формою виокремлення співбесідника і по-особливому його вшанувало. Тієї форми не можна порівнювати з теперішніми займенниками *pan/ pani*, які стандартно вживаються по відношенню до незнайомих. У такій функції використовували, в польських діалектах, форму 2-ої особи однини (*ty*) [22: 59].

Wy, як пише М. Лазінський (M. Łaziński), не було ніколи шляхетним стандартом звертанням симетричних стосунків. Воно було рідкістю в старопольських і середньопольських текстах. Не з'являлося по відношенню до одиничного адресата жодного разу в „Dworzanie polskim” Л. Гурніцького (Łukasza Górnickiego). Тільки в одному випадку трапляється в „Pamiętkach Soplicy” (Bartnicka 1989, 281) і 2 рази в творі „Pan Tadeusz”.

(6) Tadeusz zwraca się do Sędziego: „Wszak **pamiętacie**, ześmy Hrabiego wyzwali”.

Однак, наведений приклад демонструє модель поведінки, як між батьком і сином. А в таких родинних реляціях була поширеною форма звертання на *wy* як серед простого люду, так і між дрібною шляхтою.

У сучасній польській мові модель спілкування з індивідуальним адресатом значно відрізняється від української стилістичною маркованістю (визначене середовище використання, застарілий характер) і частотністю використання (поодинокі). Ті приклади, які ми зустрічаємо в польській мові (*wy* + 2 особа дієслова у множині) використовуються при неофіційному спілкуванні і пов'язані із звертанням до сукупного, множинного адресата, тобто до групи осіб, з якими мовець перебуває у близьких стосунках (сімейних, дружніх, товариських, службових).

(7) Stado kretynów **jesteście** – oznajmiła zlym głosem. – Ten katastrofista narobił zamieszania, a **wy** od razu **daliście** się wziąć na lep (звертання до колег по роботі, з якими мовець перебуває у фамільярних стосунках – J. Chmielewska, „Dziki białko”);

(8) Jak długo **będziecie** mnie tutaj więzić? (син звертається до матері, батька і свого терапевта – фільм „Pensjonat Pod różą”).

Ця ж модель (*wy* + (звертання) + 2-га особа множини дієслова) може використовуватися під час офіційного звертання до одиничного, індивідуального адресата. Її використання обмежене контактами між членами визначених організацій і закладів (партійних, армійських, правоохоронних та ін.), тобто має яскраво виражений прагматичний характер [29: 6; 31: 81]. Наприклад:

(9) Skąd miał tę forszę, **nie wiecie**? (питання міліціонера до свідка події – телефільм „07 zgłoś się”, 1978 р. [12: 42-51].

У наш час в славістиці переважає думка, що протиставлення *ja, ty: my, wy* не є звичайним протиставленням за кількістю на зразок стил: столи. Починаючи з робіт Є. Куриловича (Kuryłowicz J.), прийнято говорити не тільки про *математичну множинну*, але і про так звану *еліптичну множинну* (Kuryłowicz 1987: 29, 127-128, 147), тобто таку множинну, яка позначає наче привілейовану особу і до того ж одну або кілька інших осіб (Kuryłowicz 1987: 29). Отже, опозиція **ty: wy** не виражає відношень типу **ty** і багато **ty**, а показує, що **wy = ty + on, ona, ono, oni, one**. Звідси випливає, що

протиставлення за кількістю займенників 2 особи вказує не просто на індивідуального чи не індивідуального адресата, але і передбачає можливість подальшого розрізнення цього не індивідуального адресата. Цей не індивідуальний адресат, тобто **wy = ty + on (oni)** (Kuryłowicz 1987: 147), становить сукупність множинного адресата (zbiogowy, amplifikacyjny), наче розширення прямого адресата **ty** іншими особами. Наприклад:

(10) Może i **jesteście** monstra moralne, **ty i oni**, ale ja nie! (J. Chmielewska, „Dzike bialko”).

Цей сукупний розширений адресат, як пише дослідник проблеми J. Lalewicz, може бути названий еліптичним **wy – WYe** [25: 268-269]. Крім того, в публічному мовленні вчений виділяє ще одне **wy**, яке може позначати адресата іншого типу, а саме – всю аудиторію, яка виступає як цілісне в ролі адресата і яка не є розширенням індивідуального адресата **ty**. У такому випадку доцільно говорити про колективного адресата, колективне **wy – Wykol**, яке є особливістю колективного вербального спілкування [2: 37-38]. Наприклад:

(11) /.../ to, **wy, mieszkańcy Warszawy roku 1944**, musicie być paleni i głodzeni, mordowani na wiele sposobów... (B. Łagowski, „Względność” – тижневик „Przegląd” 2004, №32).

В українській мові форма адресації *ви*, окрім колективного адресата, є ввічливим звертанням до іншої особи. Для підкреслення шанобливого звертання вище згадану форму виділяємо граматично, пишучи з великої літери – *Ви*. Беручи до уваги класифікацію Р. Гуші (R. Huszcza), українське *Ви* є зразком гонорифікативного звертання до адресата [23].

(12) Шановна добродійко! **Вам** пише людина, яка, як і **Ви**, має теж дітей і покладає на них усе своє життя і всі свої надії [13: 247].

Функціонування в українській мові займенника *Ви* у вищенаведених прикладах, що вказує на соціальну дистанцію, характеризується деякими граматичними особливостями, які свідчать про те, що ця форма не є використанням форми 2-ї особи множини у переносному значенні, а самостійним займенником 2-ї особи однини. Питання про розмежування випадків транспозиції особових форм і омонімічних займенників пов'язане з визначенням складу парадигми особових займенників і тому має швидше „технічне”, ніж теоретичне значення. Вважається, що самостійний займенник повинен відрізнятися від використання особової форми в переносному значенні граматично і фонетично [10: 196]. Необхідно враховувати, що критерії розмежування омонімів і багатозначних слів завжди відносні, оскільки в мовній системі існує безліч перехідних випадків, одні з яких ближче до омонімів, а інші – до багатозначних слів. Займенникові показники ввічливості відносять до таких перехідних випадків.

Український займенник 2-ї особи однини *Ви* відрізняється від форми 2-ї особи множини граматично і графічно.

Ви „ввічливості” і відповідний присвійний займенник відрізняються від *ви* і *ваш* множини також графічно. Необхідно відзначити, що ця відмінність є факультативною: у даний час займенник, що позначає одиничного адресата і при цьому, вказуючи на соціальну дистанцію, як правило, пишуть з великої літери в текстах, які обслуговують офіційну комунікацію (офіційне листування, анкети і тому подібне); в інших випадках (зокрема, в особистому листуванні) написання займенника з великої літери необов'язкове, див. стилістичні рекомендації в [14: 30].

З великої літери можуть писати і займенник *Ти*. На сьогодні таке написання

трапляється не лише в релігійних текстах і поезії, але і в повсякденній комунікації:

Написання неформального займенника 2-ї особи однини з великої літери спостерігаємо у ряді європейських мов, наприклад, у польській, чеській і німецькій.

Аналіз показує, що основними функціями *Tu* в неформальній письмовій комунікації є вираження пошани і виділення адресата (тому багато індивідів використовують цю форму при спілкуванні з обмеженим колом „вибраних” осіб). Загалом прагматичне навантаження форми *Tu* обумовлене особливою функцією великої літери: вона виділяє слово, а у низці випадків свідчить також про значущість об’єкта, позначеного цим словом і про позитивну оцінку предмета або явища (пор. написання із великої літери особових і присвійних займенників 2-ї та 3-ї особи при позначенні Бога, коханої і тому подібне).

Наявність таких варіантів займенника 2-ї особи як *Tu* і *vi*, ілюструє відмінності між поняттями „ввічливість” і „соціальна дистанція”, які часто не розмежовуються в лінгвістичних працях. Написання *Tu* з великої букви – це сигнал увічливості і пошани без демонстрації соціальної дистанції, а написання *vi* з малої – це вказівка на соціальну дистанцію без вираження особистого вставлення адресанта до адресата.

На відміну від таких мов, як, наприклад, іспанська, в українській мові розрізнення ввічливої і нейтральної форми спостерігаємо лише в однині. Отже, в українській мові є два займенники 2-ї особи однини: нейтральне *ти* (має два графічні варіанти: *ти* і *Tu*) і *Ви*, що виражає соціальну дистанцію (має два графічні варіанти: *Ви* і *vi*) – та один займенник 2-ї особи множини (*ви*).

Закріплення в мові того чи того способу вираження соціальних значень – це процес, на який впливає багато внутрішньомовних і позамовних чинників; причому комбінація цих чинників є унікальною для кожної мови. В українській мові успіх запозичення займенника *Ви*, що виражає соціальну дистанцію, був обумовлений тим, що нова форма відповідала потребам самого суспільства і не заперечувала природним шляхам розвитку переносних значень. Закріплення в українській мові займенника *ви* для вказівки на одиничного адресата пов’язане з соціальними і культурними змінами. Важливим виявився чинник престижності європейської культури, одним з проявів якої були ввічливі форми звертання.

В українській мові адресативна форма *ви*, як пошанна, міцно закріпилася у середовищі більшості, починаючи з другої половини XIX століття. Фактично, у той час вона уже й не виокремлювалася як гонорифікативна, а була ввічливо-нейтральною.

(13) Донька – до матері: „Мамо! **Скажіть ви** своє слово!” [6: 151].

(14) Донька – до батька: „І справді!.. Для чого **ви**, таточку, **підрізали** бороду?”; „Як **вам** їздилося, таточку?” [6: 151].

Окрім батьків на *ви* зверталися до старших за віком осіб, до тих, хто займав вищу позицію у суспільній ієрархії, до незнайомих.

(15) „Що значить „гадаю”... Це – факт. Так, це факт, **шановний добродію!**.. І **ви** від нього **не можете відмовитись**” [5: 320]

На землях, які певний час перебували під владою інших держав і відповідно були територіально відірваними від інших українських земель, довший час зберігався звичай звертатися до старших братів, сестер на *ви*.

(16) „Братику, а **вам** мене не жалко?” [19: 99].

Таке явище можна пояснити тим, що у випадку смерті батьків, старші діти перебирали на себе функцію опіки над молодшими, не зважаючи навіть на незначну

різницю у віці.

До незнайомих осіб в українській системі адресації прийнято звертатися на **ім'я + по батькові (patronimikum) + ви:**

(18) Шановний **Вікторе Андрійовичу**, що **ви скажете** з приводу такого питання? (звертання до президента В. Ющенка)

На початку 90-их років з'явилося багато неприхильників такої моделі апеляції, мотивуючи тим, що patronimikum – запозичення з російської мови. Проте найдавніші пам'ятки української мови зберігають приклади називання дітей за іменем батька:

(19) В Путивлі-граді вранці-рано

Співає-плаче **Ярославна**,

Як та зозуленька кує,

Словами жалю додає.

Вірш, написаний Т. Шевченком, як переспів з відомого літопису XII століття „Слово о полку Игореве (сина Святослава, внука Ольгова)”. Дружину Новгород-сіверського князя Ігоря було звати Єфросинія, вона була донькою князя Ярослава Осмомисла. У літописі згадуються інші князі, яких автор називає також по батькові: *Мстиславичі, Глібовичі*.

Називання по батькові було поширеним явищем, фіксованим з часів княжої доби. Так, відомою постаттю є донька київського князя Ярослава Мудрого – *Анна Ярославна* (близько 1024 – не раніше 1075), яка була дружиною французького короля Генріха I, а згодом керувала державою (1049 – 1060) до повноліття сина.

Отже, форми адресації, виражені у звертаннях до других осіб, в українській і польській мовах по-різному закріпилися в лінгвосистемі. На позначення ввічливого звертання до одного адресата українець послуговується 2 особою множини (*ви*), натомість польський мовець в аналогічній ситуації використовує 3 особу однини (*pan, pani*). Хоча в історії польської мови були випадки використання „викання” на позначення шанобливого звертання до одиничного адресата, проте вони були зафіксовані переважно у селі і стосувалися, насамперед, реляцій у родинній сфері („син→батько”), або ж – „нижчий→вищий”. Й. Лось і А. Брюкнер на початку XX століття намагалися ввести займенник *ви* у звертання до іншої особи, проте їхні намагання не увінчалися успіхом. За часів ПНР як калька, очевидно, з російської мови, входить ужиток звертання на *ви* серед партійних, військових, робочих. З 1989 року з початком відновлення ПР активними стають адресативні форми на *pan, pani*.

В українській системі адресації займенник *ви* є шанобливою формою звертання до адресата. Подекуди в селах функціонує гіперпошанне звертання до старших осіб у 3 особі множини – „*воникання*”, яке також і по сьогодні функціонує в деяких польських діалектах. Проте на відмінну від польської мови, в українській ця форма була широко розповсюдженою літературною формою.

Крім того, в українській мові непослідовно функціонують звертання на *пан, пані*. Часто невідповідно використовують поєднання *пан, пані + ім'я / прізвище*. У дебатах між представниками владних структур саме така конструкція може бути використана часто з іронією до опонента. Причиною, очевидно, є недостатня інформованість українців про використання таких форм. Як шанобливе звертання до однієї особи продовжує функціонувати *ім'я по батькові (patrinimikum)* – у кличному відмінку + *ви*.

Розглянута проблема є, виходячи з таких обставин, занадто масштабною і, природна річ, далекою від всебічного висвітлення. Адже аналізовані процеси невпинно відбуваються, проходячи різні етапи.

1. *Бенаккьо Р.* Новый тип человеческих отношений: обращение на *Вы* в петровскую эпоху // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина. – М., 1999 – С. 114–123.
2. *Богданов В. В.* Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. – Л., 1990.
3. *Бондарко А. В.* Семантика лица // Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. – СПб, 1991. – С. 5–40.
4. *Вольф Е. М.* Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – М., 1985.
5. *Загребельний М.* Диво. – К., 1993.
6. *Карпенко-Карий І.* П'єси. – К., 1982.
7. *Кронгауз М.А.* Обращения как способ моделирования коммуникативного пространства // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина. – М., 1997.
8. *Кузнецов П. С.* Приемы сравнительно-исторического изучения фонетической системы // Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. – М., 1956. – С. 87–158.
9. *Лежнева И.И.* Некоторые тенденции эволюции обращений в английском и русском языках: современный подход // Германские, романские и русский языки в сопоставительном аспекте: Сб. научных трудов. — Воронеж, 1998. — С.142-149.
10. *Майтинская К.Е.* Местоимения в языках разных систем. – М., 1969.
11. *Миرونюк О.М.* Історія українського мовного етикету. Звертання. – К., 2006.
12. *Писарек Л.* Местоименная оппозиция *ty-wy* в польском языке (лингвопрагматический аспект) / Л. Писарек // Славистика: синхрония и диахрония: Сб. науч. ст. к 70-летию И.С. Улуханова / Под общ. ред. В.Б. Крысько. – М., 2006. – С. 42–51.
13. *Пономаренко В.П.* Категорія звертання та засоби її вираження в індоевропейських мовах – етапи історичного розвитку і сучасність: Монографія. – К., 2008.
14. *Розенталь Д.Э.* Практическая стилистика русского языка. – М., 1998.
15. *Селиванова Е.А.* Функционально-семантическая характеристика категории притяжательности в русском языке (местоимение как ядерный компонент) // Рус. языкознание. – 1987. – № 15. – С. 109–114.
16. *Скаб М.С.* Прагматика апеляції в українській мові. — Чернівці, 2003.
17. *Успенский Б.А.* Ego Loquens: язык и коммуникационное пространство. – М., 2007.
18. *Фирсова Н. М., Чеснокова, О. С.* Обращение в современном испанском языке. – М., 1987.
19. *Федькович Ю.* Твори в двох томах. — К., 1960. — Т.1.
20. *Формановская Н.И.* Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика. – М., 2007.
21. *Шведова Н.Ю.* Местоимение и смысл: класс русских местоимений и открываемые ими смысловые пространства. – М., 1998.
22. *Grybosiowa A.* Formy „ty” i „pan (-i)” w kontaktach społecznych // Poradnik Językowy. – 1990. – nr 2. – S. 88–92.

23. *Huszczka R.* Honoryfikatywność: gramatyka, pragmatyka, typologia. – Warszawa, 2006.
24. *Kuryłowicz J.* Podstawowe kategorie morfologiczne // Biul. Pol. T-wa Językoznawczego. – Z. XXVIII (1969). – S. 3–12.
25. *Lalewicz J.* Retoryka kategorii osobowych. Zarys problematyki // Tekst i zdanie / Pod red. T. Dobrzyńskiej, E. Janus. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1983. – S. 267-280.
26. *Łaziński M.* O panach i paniach: polskie rzeczowniki tytułowe i ich asymetria rodzajowo-płciowa. – Warszawa, 2006.
27. *Łoś J.* Od „wy” do „pan” // Jęz. pol. – 1916. – R. III, № 1. – S. 1–10.
28. *Mauss M.* Pojęcie osoby, pojęcie „ja” // Antropologia kultury: zagadnienia i wybór tekstów / Pod red. A. Mencwela. – Warszawa, 1995. – S. 257
29. *Pisarkowa K.* Jak się tytułujemy i zwracamy do drugich // Język Polski. – R. LIX, nr 1. – 1979. – S. 5-17.
30. *Pytel-Pandey D.* System adresatywny współczesnego języka niemieckiego i rosyjskiego. Konfrontacja socjolingwistyczna. – Wrocław, 2003.
31. *Rittel T.* Kategoria osoby w polskim zdaniu, – Warszawa, 1985.
32. *Topolińska Z.* Kategoria osoby w języku polskim // Język Polski. – T. XLVII. – Kraków, 1967. – S. 88–95.
33. <http://dup.edu/section/science/chairs/applied-linguistics-and-methods-of-foreign-language-study/uk.html>

THE MEANS OF APPELLATION IN THE ETIQUETTE OF THE UKRAINIAN AND THE POLISH LANGUAGES

Inna Strilets

Yurij Fedkovych Chernivtsy National University

The given article is dedicated to the appellation means in the Ukrainian and the Polish languages in the synchronistic and diachronic aspects.

Comparative characteristics of the pronouns that denote the addressee show common and distinct features in the appellation system of the two languages. The investigation will be useful for the participants of the intercultural communication and the study of either language as a foreign one.

Key words: etiquette, ways of appellation, personal category, pronouns (ty, wy, pan, pani), addressee, speaker.

СПОСОБЫ АПЕЛЛЯЦИИ В ЭТИКЕТЕ УКРАИНСКОГО И ПОЛЬСКОГО ЯЗЫКОВ

Инна Стрелец

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича

Рассмотрены способы апелляции в украинском и польском языках в диахронии и синхронии. Сравнительная характеристика местоимений на обозначение адресата показывает общие и отличительные черты в системе апелляции двух языков, что пригодится участникам межкультурного коммуникативного общения и при изучении одного из языков как иностранного.

Ключевые слова: этикет, способы апелляции, категория лица, местоимения (ты, вы, пан, пани), адресат, говорящий.